

Юрій Івженко,

кандидат педагогічних наук,
завідувач сектору наукового та навчально-методичного
забезпечення підготовки фахових молодших бакалаврів
у системі фахової передвищої освіти
відділу науково-методичного забезпечення професійної освіти,
ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти», м. Київ
ORCID ID 0000-0001-5879-0226
metody@ukr.net

Ірина Харитонова,

викладач вищої категорії, викладач-методист,
КЗВО «Барський гуманітарно-педагогічний коледж
імені Михайла Грушевського»
ORCID ID 0000-0002-0552-938X
irinaharitonova75@gmail.com

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

У статті проаналізовано теоретичні аспекти проблеми громадянського виховання студентів педагогічних спеціальностей. Розкрито педагогічні умови формування громадянської позиції студентської молоді в навчальних закладах I-II рівнів акредитації. Їхні вихованці перебувають на тому віковому етапі, який за результатами різноаспектних досліджень визнано чутливим для усвідомлення громадянських цінностей та осмислення пріоритетів громадянської культури. Таким чином відбувається громадянське становлення особистості та її соціальна ідентифікація, а внаслідок активного самоутвердження в суспільстві – усвідомлення культурних цінностей та прояви активної життєвої позиції. Відповідно, від активності молоді та її дієздатності узалежнюються перспективи державотворення в Україні. Зазначаємо, що під впливом різних факторів усе це гальмується процеси формування громадянської позиції вихованців означених закладів освіти, а реальний стан порушеної нами проблеми не завжди дає очікувані результати. До найвагоміших чинників актуалізації започаткованого дослідження відносимо недостатній рівень його науково-педагогічного обґрунтування. Пояснюємо це відсутністю в радянський період розвитку України такого тлумачення проблем громадянського виховання молоді, якого вони набули в сучасній науці, освіті, теорії й практиці. Тому акцентуємо увагу на дослідженні теоретичних аспектів громадянського виховання в навчальних закладах I-II рівнів акредитації.

Ключові слова: громадянська освіта, громадянське виховання, студент.

Юрій Івженко, Ірина Харитонова. Теоретические аспекты проблемы гражданско-педагогического воспитания студентов педагогических специальностей

В статье проанализировано теоретические аспекты проблемы гражданско-педагогического воспитания студентов педагогических специальностей. Раскрыты педагогические условия формирования гражданской позиции студенческой молодежи у в учебных заведениях I-II уровней аккредитации. Их воспитанники находятся на том возрастном этапе, который по результатам разноаспектных исследований признан чувствительным для осознания граждан-

ских ценностей и осмысления приоритетов гражданской культуры. Таким образом, происходит гражданское становление личности и ее социальная идентификация, а вследствие активного самоутверждения в обществе – осознание культурных ценностей и проявления активной жизненной позиции. Соответственно, от активности молодежи и ее дееспособности зависят перспективы создания государства в Украине. Отмечаем, что под влиянием различных факторов все еще тормозятся процессы формирования гражданской позиции воспитанников указанных учебных заведений, а реальное состояние затронутой нами проблемы не всегда дает ожидаемые результаты. К наиболее весомым факторам актуализации начатого исследования относим недостаточный уровень научно-педагогического обоснования. Объясняем это отсутствием в советский период развития Украины такого толкования проблем гражданского воспитания в учебных заведениях I-II уровней аккредитации.

Ключевые слова: гражданское образование, гражданское воспитание, студент.

Yurii Yivzhenko, Irina Kharitonova. Theoretical aspects of the problem of civic bring up of students of pedagogical specialties

The article analyzes the theoretical aspects of the problem of civic education of students of pedagogical specialties. The issue of civic bring up of student youth today remains especially important in the very first stages of higher education – in colleges. A number of topical issues related to the formation of student citizenship remain unsolved, which led to the choice of topic. The purpose of the article is to reveal the peculiarities of the formation of civic consciousness of students of pedagogical specialties.

It was found that citizenship is a spiritual and moral value, worldview and technological characteristics of the individual, which determines its duty and responsibility to compatriots, the Motherland. And the essence of civic education includes the process of forming citizenship as an integrated personality trait, which gives a person the opportunity to feel morally, socially, politically and legally capable and protected.

The pedagogical conditions for the formation of the civic position of student youth in educational institutions of I-II levels of accreditation are revealed. Their pupils are at the age stage, which according to the results of various studies is recognized as sensitive to the awareness of civic values and understanding the priorities of civic culture. Thus there is a civic formation of the individual and his social identification, and as a result of active self-affirmation in society – awareness of cultural values and manifestations of active life position. Accordingly, the prospects of state formation in Ukraine depend on the activity of young people and their capacity. We note that under the influence of various factors, the processes of forming the civic position of the pupils of these educational institutions are still slowing down, and the real state of the problem we raised does not always give the expected results. The most important factors in the actualization of the initiated research include the insufficient level of its scientific and pedagogical substantiation. We explain this by the absence in the Soviet period of Ukraine's development of such an interpretation of the problems of civic bring up of young people, which they acquired in modern science, education, theory and practice. Therefore, we focus on the study of theoretical aspects of civic education in educational institutions of I-II levels of accreditation.

Key words: civic education, civic bring up, student.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасна ситуація розвитку українського суспільства, завдання реформування освіти, підвищення ролі громадянської культури особистості визначають нові актуальні вимоги до загальноосвітньої і професійної підготовки дітей та молоді. Проблеми виховання громадян пов'язані, насамперед, з особистістю вчителя, його професійними знаннями, педагогічною майстерністю та громадянською компетентністю. Адже вчитель є носієм ідей громадянського суспільства, громадянських знань у школі, регулює

процеси засвоєння громадянського досвіду, здійснює управління процесами соціалізації учнівської молоді. В нинішніх умовах залучення України до загальносвітових політичних, соціально-економічних і культурних процесів, до європейської інтеграції, зокрема в освіті, визначає питання громадянської освіти і виховання важливим аспектом державної освітньої політики, а також педагогічної теорії і практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що сучасні українські науковці та педагоги досліджували проблему громадянського виховання особистості в різних її напрямках та аспектах. Зокрема, Г. Костюк, О. Вишневський, Т. Дем'янюк, Ю. Руденко, О. Сухомлинська та інші здійснювали дослідження концептуальних основ виховання громадянина. Натомість психолого-педагогічні засади громадянського виховання молоді висвітлено в працях О. Алексєєвої, І. Беха, М. Боришевського, О. Киричук, Т. Яценко тощо. Громадянськість як інтегративне явище та якість особистості представлена у дослідженнях Р. Арцишевського, Т. Грабовської, І. Жадана, П. Ігнатенка, Н. Косаревої, Н. Крицької, К. Чорної. Окремі складові громадянського виховання виокремлені Г. Васяновичем, А. Донцовим, І. Зязюном, М. Фіцулою (основи морального виховання), І. Мартинюком, М. Стельмаховичем, В. Струманським, Д. Тхоржевським, П. Щербанем (національне виховання) та іншими науковцями.

Науковими колективами під керівництвом О. Сухомлинської і Р. Арцишевського розроблені концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності й громадянської освіти.

Питання громадянського виховання студентської молоді на сьогодні залишається особливо важливим на самих перших етапах здобуття вищої освіти – у коледжах. Низка актуальних питань, присвячених методиці громадянського виховання студентів, залишається не розкритими, що й обумовило вибір теми.

Мета статті: розкрити особливості формування громадянської свідомості студентів педагогічних спеціальностей.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Ключовим аспектом системи виховання в Україні є національна ідея. В суспільному розвитку вона відіграє об'єднуючу, консолідуючу роль [5]. Тому сьогодні перед вітчизняною освітньою галуззю, поряд із навчальними функціями, постає надзвичайно важливе завдання – виховати справжнього громадянина й патріота української держави, який, займаючи свідому громадянську позицію, здатний відстоювати незалежність і соборність України. Громадянська позиція займає в структурі громадянськості провідне місце.

Громадянськість, будучи духовно-моральною цінністю та світоглядною характеристикою особистості, характеризує рівень усвідомлення нею своїх обов'язків та відповідальності перед Вітчизною. Формується громадянськість, як інтегративна якість особистості, в процесі здійснення громадянського виховання. У результаті, людина відчуває себе морально, соціально, політично і юридично дієздатною і захищеною. Громадянське виховання має на меті формування громадянина з активною та свідомою соціальною позицією, патріота, людини з властивими їй особистісними рисами характеру, світоглядом і способом мислення, які будуть спрямовані на саморозвиток та розвиток демократичного суспільства в Україні [1].

Важливим на сьогодні залишається питання громадянського виховання студентської молоді, особливо на самих перших етапах здобуття вищої освіти – у коледжах. Формування громадянськості у сучасній студентській молоді включає в себе науковий компонент, підкреслюючи необхідність у навчальному закладі індивідуального наукового накопичення від курсу до курсу з урахуванням вікових особливостей студента достовірних знань, історико-художніх уявлень, а на старших курсах – оволодіння об'єктивною картиною світу, розвитку у студентів самостійного мислення, оперування науковими доведеннями явищ, процесів тощо.

Звичайно, проблеми, що стосуються процесу громадянського виховання, мають глибинний характер. І саме освітні заклади, педагогічні та науково-педагогічні колективи цих закладів, державні чи громадські установи, діяльність яких дотична до виховання сучасної молоді, повинні розуміти свою відповідальність за результати того освітньо-виховного впливу на особистість.

Формування всебічно освіченої особистості з чітко вираженими рисами толерантності та патріотизму ґрунтується, в умовах педагогічного коледжу, на загальнолюдських цінностях, зокрема таких, як повага до закону; повага до національних цінностей свого народу та інших народів; визнання прав людини на життя, свободу думки, гідність, безпеку, рівність, вибір конфесії, участь у політичному житті тощо [11, с. 12]. Тому сучасний учитель повинен мати разом з професійно-моральними якостями та якостями, необхідними для професійно-педагогічної діяльності (альтруїзм, терпіння, чуйність, милосердя, повага до учнів, справедливість), також і якості громадянина своєї країни, мати чітко виражену і сформовану громадянську позицію.

Сучасні реалії, які нинішню освіту переорієнтували на дистанційний формат навчання, в жодному разі не зможуть замінити прямий безпосередній контакт викладача і студента. Поєднуючи в собі універсальні якості педагогічної діяльності та унікальні особистісні риси, активна педагогічна діяльність вимагає від вчителя не лише професійних знань та вмінь, а й загальної культури та соціально-громадської активності, свідомої громадянської позиції [8]. Хоча часто зауважують що позиція викладача, щодо політичної, приміром, орієнтації має бути нейтральною, але з побудовою України як незалежної, правової, демократичної держави та в непростих умовах реформування сучасної системи освіти саме на нього покладається завдання – сприяти формуванню чіткої громадянської позиції, формування національних ідеалів та виховання патріотизму в сучасного молодого покоління.

Громадянська позиція як соціально-ціннісна характеристика особистості вчителя школи і викладача закладу вищої освіти відображається в дослідженнях історико-педагогічного спрямування О. Бабакіної, М. Євтуха, Т. Завгородньої І. Курлянд, В. Майбороди, Н. Нікітіної, О. Рацула, М. Стельмаховича та ін. Наприклад, О. Рацул, описуючи професіограму вчителя, викладача, обґрунтував, що громадянська позиція викладачів освітніх закладів другої половини ХІХ ст. не лише посідала чільне місце і визначала характер їхньої суспільно-громадської та науково-педагогічної діяльності, але й впливала на формування наукового світогляду студентів, їхньої громадянськості [9]. Відомі вчені та активні громадські й політичні діячі В. Антонович, Б. Багалій, М. Драгоманов, М. Костомаров, М. Максимович, О. Потебня, М. Сумцов та інші ввійшли в історію як непримиримі борці за українську національну ідею, політичні та культурні кумири цілих поколінь української інтелігенції, які здійснили безцінний внесок у соціально-політичне й культурне відродження країни [10].

Громадянській спрямованості освітнього процесу сприяє комунікативна взаємодія викладача зі студентами за умови її громадянської орієнтації. Щоб така взаємодія була ефективною, педагог повинен бути референтною особою для здобувачів освіти. Тобто йдеться про те, що студенти повинні не лише одержувати від викладача певну інформацію, але й усвідомлювати її з позиції громадянськості. Пасивна громадянська позиція викладача негативно впливатиме на формування громадського світогляду студентів. Тому педагог повинен бути не лише ретранслятором патріотично спрямованої інформації, а свідомою, високоморальною особистістю, повністю відповідати вимогам, притаманним справжньому громадянину держави, адже студенти добре розуміють, в яких випадках викладач відтворює навчальний матеріал громадянського спрямування, а де окреслює власну особисту громадянську позицію [8].

Дуже важливо, щоб у вищому педагогічному закладі для студента з перших днів навчання була створена така атмосфера, в якій би він відчував себе вчителем.

Формування гуманістичної спрямованості особистості студента педагогічного ВНЗ передбачає: по-перше, ієрархічну, багаторівневу систему регуляції поведінки та діяльності майбутнього педагога та її централізацію, по-друге, протиставлення вищого рівня розвитку мотиваційно-ціннісного ставлення до діяльності в професійній діяльності стихійно формуючим, імпульсивним впливом потребам, інтересам, які починають бути вже не як внутрішнє відношення до особистості людини, а радше як зовнішнє, хоча і належать їй. При цьому необхідно враховувати те, що джерелом розвитку особистості є боротьба між тенденціями привабливості та обов'язковості (С. Рубінштейн). Кожний ступінь соціального та професійного ставлення майбутнього педагога характеризується особливим рівнем обов'язкового та бажаного [12].

Варто зауважити, що з появою необхідного рівня розвитку мотиваційно-ціннісного ставлення особистості до освітньої діяльності створюються нові можливості до цілеспрямованої діяльності з формування гуманістичної спрямованості особистісного майбутнього спеціаліста. Будь-яка ефективна виховна робота, зазначав С. Рубінштейн, має внутрішню умову – власну моральну діяльність вихованця [9]. Ми визначили тільки основні системотворчі якості особистості – творчість, моральну відповідальність, працелюбність, визначаючи гуманістичну спрямованість майбутнього спеціаліста (потреби, інтереси, переконання, установки та систему цінностей).

Творчість – це діяльність, яка породжує щось якісно нове та відрізняється новизною, оригінальністю та суспільно-історичною унікальністю. Творчість специфічна для людини, оскільки завжди передбачає творця – суб'єкта творчої діяльності. Творчий потенціал майбутнього вчителя становить інтегральну єдність ціннісних орієнтацій особистості, її знань, здібностей, які характеризують потенційні можливості людини в удосконаленні своєї професійної діяльності, перетворенні себе та навколишньої дійсності. Компонентами якості є: професійно-творча спрямованість, володіння дослідницькими вміннями та навичками; вміння здійснювати керівництво творчою діяльністю спеціалістів; зв'язок вільного часу з самоосвітою ініціативність; спостережливість [4, с. 247].

Позитивне ставлення до праці складається на підставі єдності емоційної та раціональної оцінки своєї праці та відчувається самими студентами як бажання проявити себе, випробувати власні сили при виконанні нової, більш складної роботи.

Працелюбність визначається як якість, що виражається в стійкому позитивному ставленні студента до виду праці. Вона формується в процесі діяльності студента та проявляється в його бажанні розпочати професійну діяльність, наполегливості при її виконанні, доведенні справи до кінця, намаганні до набуття нових трудових навичок, самостійності, бережному ставленні до праці. Реалізується цей процес у практичній діяльності, коли виявляється і становиться індивідуальність в єдності трьох рівнів – психофізіологічного, психічного та особистісного, що визначають стиль діяльності. Компоненти працелюбності формуються в процесі діяльності, мають безпосередній зв'язок з усіма перерахованими рівнями індивідуальності та основними одиницями діяльності: потребами, мотивами, діями, операціями. Трудова спрямованість як соціально обумовлене знання особистості змісту виконуваної роботи, зв'язків та відношень, що виникають у виробничому процесі в умовах школи, способів вирішення професійних завдань, є складним інтегральною освітою. Вона включає такі компоненти: усвідомлення значущості праці, усвідомлення її цінності та розуміння її завдань; готовність до реалізації професійних завдань, прагнення до набуття та удосконалення трудових умінь; самостійність та творчість в діяльності, відповідальність за якість її виконання [12, с. 74].

Операційно-технологічна готовність до професійної діяльності, яка проявляється в зовнішніх значущих якостях, забезпечує успішне виконання задумів. Це професійне мислення (аналітичні, гносеологічні, змістовно пошукові, прогностичні, дослідницькі, інформаційні, конструктивні, мобілізаційні, орієнтаційні вміння та навички); організаторські та комунікативні здібності; прагнення до вивчення, оволодіння теоретичними та практичними основами наук; мобілізація зусиль на оволодіння майстерністю; керування собою у вирішенні професійних завдань; самооцінка та самоконтроль у професійній діяльності.

Розглянемо ще одну категорію, що є показником громадянськості та моральності особистості. Це категорія цінностей, які є певними нормами професійно-педагогічної діяльності викладача. Цінності педагогічної діяльності – категорія об'єктивна, оскільки вони формуються протягом усього історичного розвитку суспільства, системи освіти і фіксуються в педагогічній науці у формі ідей, концепцій, теорій, вимог. Як зазначає І. Ісаєв, педагогічні цінності являють собою відносно стійкі орієнтири, якими педагоги керуються у власній педагогічній діяльності, є умовами і результатом їхньої діяльності. Загальнолюдські цінності, зокрема, такі як добро, краса, справедливість, обов'язок, честь, гідність тощо також входять до цінностей педагогічної діяльності.

Передумовами формування громадянськості та громадянської позиції студентів виступають процес набуття здобувачами освіти знань, їхня участь у науково-дослідній роботі, активна діяльність у суспільно-громадському житті закладу освіти, міста, участь у різних формах виховної роботи тощо. Усе це дозволить студентам реалізувати свою особистісну позицію, продемонструвати її, стимулюватиме їх до активної професійної самореалізації, до прояву власного громадянського «Я». Між компонентами гуманістичної спрямованості встановлюються складні зв'язки та залежності. Якість значущих зв'язків залежить від характеру педагогічного процесу в педагогічному ЗВО.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у визначеному напрямі. Таким чином, ефективність громадянського виховання залежить від педагогічних технологій, які використовують викладачі закладів вищої освіти для формування громадянської самосвідомості студентів, від соціальних відносин, що склалися в нашому суспільстві. Завдання навчального закладу полягає в створенні відповідних умов для самовизначення, самовдосконалення майбутнього педагога в освітньому процесі. Вирішальне значення при цьому має гуманізація освіти, що передбачає орієнтацію педагогічного процесу на формування Людини. Використання різних варіантів збагачує можливості системи виховної роботи в цілісному педагогічному процесі щодо формування гуманістичної спрямованості особистості з високим творчим потенціалом, з високою трудовою активністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія, теорія: Підручник. Київ : Либідь, 1998.
2. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 1. Особистісно орієнтований підхід: Теоретико-технологічні засади. Київ: Либідь, 2003.
3. Бех І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 124–129.
4. Демчук В. С. Формування громадянської компетентності студентської молоді у вищому навчальному закладі. *Формування громадянської компетентності учнівської молоді : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 8-9 лютого 2005 р.* / ред. кол. Л. О. Белова, В. І. Гавриш, Л. П. Покроєва та ін. Харків : ХОНМІБО, 2005. С. 245–250.

5. Дзюба І. Між культурою і політикою. Київ : Сфера, 1998. 374 с.
6. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / упор. В. В. Андрієвська, Г. О. Балл, О. Т. Губко, О. В. Проскура; за ред. Л. М. Проколієнко. Київ: Радянська школа, 1989.
7. Михайліченко М. В. Формування громадянської компетентності майбутніх учителів предметів гуманітарного циклу: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04. Кіровоград, 2007. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.allbest.ru/>
8. Пономарьова Г. Ф. Досвід громадянського виховання студентів педагогічних коледжів [Електронний ресурс]. URL: <http://www.allbest.ru/>
9. Платонов К. К. Структура и развитие личности / под ред. А. Д. Глоточкина. М.: Наука, 1986.
10. Рацул О. А. Проблема формування громадянськості студентів вищих навчальних закладів України в другій половині XIX – початку XX століття: дис. ... канд. пед. наук. ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Харків, 2005. 186 с.
11. Рокіцька І. А. Шляхи формування громадянської позиції студентів у вищій школі [Електронний ресурс]. URL: <file:///C:/Users/Александр/Desktop/Стаття%202021/Rokitska.pdf>
12. Шевченко Г. Духовність і цінності життя. *Духовність особистості: методологія, теорія, практика*. Вип. 5. С. 3–15.
13. Сухомлинский В. А. Избранные произведения: В 3 т. М., 1981.
14. Ящук І. Формування гуманітарної спрямованості особистості студентів вищих педагогічних навчальних закладів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету*. Серія: педагогіка. 2007. № 9. С. 70–75.

REFERENCES

1. Aleksyuk A. M. Pedagogika vyshchoyi osvity Ukrayiny. Istoriya, teoriya [Pedagogy of higher education in Ukraine. History, theory]: Pidruchnyk. Kyiv: Lybid', 1998 [In Ukrainian].
2. Bekh I. D. Vykhovannya osobystosti [Education of personality]: U 2 kn. Kn. 1. Osobystisno oriyentovanyu pidkhid: Teoretykotekhnolohichni zasady. Kyiv: Lybid', 2003 [In Ukrainian].
3. Bekh I. D. Dukhovni tsinnosti v rozvytku osobystosti [Spiritual values in the development of personality]. *Pedahohika i psykholohiya*. 1997. #1. S. 124–129 [In Ukrainian].
4. Demchuk V. S. Formuvannya hromadyans'koyi kompetentnosti student-s'koyi molodi u vyshchomu navchal'nomu zakladi. Formuvannya hromadyans'koyi kompetentnosti uchniv's'koyi molodi [Formation of civic competence of student youth in higher education] : materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf., 8-9 lyutoho 2005 r. / red. kol. L. O. Byelova, V. I. Havrysh, L. P. Pokroyeva ta in. Kharkiv : KhONMIBO, 2005. S. 245–250 [In Ukrainian].
5. Dzyuba I. Mizh kul'turoyu i politykoyu [Between culture and politics]. Kyiv : Sfera, 1998. 374 s. [In Ukrainian].
6. Kostyuk H. S. Navchal'no-vykhovnyy protses i psykhychnyy rozvytok osobystosti [Educational process and mental development of personality] / упор. В. В. Андрієвська, Г. О. Балл, О. Т. Губко, О. В. Проскура; під ред. Л. М. Проколієнко. Київ: Радянська школа, 1989 [In Ukrainian].
7. Mykhaylichenko M. V. Formuvannya hromadyans'koyi kompetentnosti maybutnikh uchyteliv predmetiv humanitarnoho tsyklu [Formation of civic competence of future teachers of humanities]: avtoref. dys. ... na zdobuttya nauk. stupenya kand. ped. nauk : spets. 13.00.04. Kirovohrad, 2007 [Elektronnyy resurs]. URL: <http://www.allbest.ru/> [In Ukrainian].

8. Ponomar'ova H. F. Dosvid hromadyans'koho vykhovannya studentiv pedahohichnykh koledzhiv [Experience of civic education of students of pedagogical colleges]. [Elektronnyy resurs]. URL: <http://www.allbest.ru/> [In Ukrainian].
9. Platonov K. K. Struktura y razvytye lychnosti [Personality structure and development] / pod red. A. D. Hlotochkyna. M.: Nauka, 1986 [In Russian].
10. Ratsul O. A. Problema formuvannya hromadyans'kosti studentiv vyshchyykh navchal'nykh zakladiv Ukrayiny v druhiy polovyni KhIKh – pochatku KhKh stolittya [The problem of forming the citizenship of students of higher educational institutions of Ukraine in the second half of the XIX – early XX century]: dys. ... kand. ped. nauk. KhNPU imeni H.S. Skovorody. Kh., 2005. 186 s. [In Ukrainian].
11. Rokits'ka I. A. Shlyakhy formuvannya hromadyans'koyi pozytsiyi studentiv u vyshchiiy shkoli [Ways of forming the civic position of students in higher education] [Elektronnyy resurs]. URL: <file:///C:/Users/Aleksandr/Desktop/Stattya%202021/Rokitska.pdf> [In Ukrainian].
12. Shevchenko H. Dukhovnist' i tsinnosti zhyttya. Dukhovnist' osobystosti: metodolohiya, teoriya, praktyka [Spirituality and values of life. Spirituality of personality: methodology, theory, practice]. Vyp 5. S. 3–15 [In Ukrainian].
13. Sukhomlynskyy V. A. Yzbrannyye proyzvedenyya [Selected works]: V 3 t. M., 1981 [In Russian].
14. Yashchuk I. Formuvannya humanitarnoyi spryamovanosti osobystosti studentiv vyshchyykh pedahohichnykh navchal'nykh zakladiv [Formation of the humanitarian orientation of the personality of students of higher pedagogical educational institutions]. Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu. Seriya: pedahohika. 2007. # 9. S. 70–75 [In Ukrainian].

Матеріал надійшов до редакції 11.09.2021 р.